

Wprowadzenie

Książka ta traktuje o *reprezentatywności* sondaży. Ponieważ tytułowe pojęcie jest niezwykle szerokie i stanowi przedmiot ożywionej dyskusji metodologicznej, to owo dopełnienie badań sondażowych – przykuwające w tej pracy szczególną uwagę autora – wymaga już teraz doprecyzowania.

W ścisłym znaczeniu *reprezentatywny* to mający cechy jakiejś szerszej zbiorowości. W badaniach reprezentatywnych określenie to wiąże się silnie z pojęciem *próby badawczej*. Jeśli mówi się o reprezentatywnym sondażu, to ma się najczęściej na myśli badanie prowadzone na próbie składającej się z jednostek posiadających cechy populacji, co przy założonym współczynniku ufności oraz znanej wartości błędów daje możliwość uogólniania wyników pomiaru z próby na całą populację. Świetnie obrazuje to definicja *próby reprezentatywnej* przedstawiona w podręczniku *Podstawy statystyki dla socjologów* autorstwa Grzegorza Lissowskiego, Jacka Hamana oraz Mikołaja Jasińskiego (2008):

Próba reprezentatywna dla danej populacji ze względu na badaną zmienną (lub zespół zmiennych) jest to próba, która dla badanej zmiennej (zespołu zmiennych) daje oszacowanie parametrów populacji zawierające się w granicach określonych przez wymagania w kwestii dokładności, wokół odpowiadających wartości w populacji, przy czym procedura, za pomocą której została wylosowana, daje takie reprezentatywne próby z prawdopodobieństwem określonym w przyjętym współczynniku ufności. (Lissowski i in. 2008: 511)

Ciekawą, choć mniej formalną interpretację reprezentatywności znaleźć można w monografii Jolanty Kowal (1998: 24–25), w której autorka zaproponowała trzy znaczenia tego pojęcia. Pierwsze z nich dotyczy zmiennej, a dokładniej mówiąc, obejmuje warunek zakładający, że w pomiarze reprezentatywnym muszą się pojawić wszystkie wartości analizowanej zmiennej, które rzeczywiście występują w populacji. W zasadzie mowa tutaj o reprezentacji typologicznej, a nie statystycznej, gdyż nie bierze się pod uwagę, z jaką częstością owe wartości powinny wystąpić. Kryterium to jest jednak nieścisłe, zwłaszcza że dla zmiennych ciągłych lub dyskretnych o nieskończonej liczbie wartości nigdy nie będzie się w stanie ich wszystkich uwzględnić. Dopiero drugie z zaproponowanych przez J. Kowal znaczeń *reprezentatywności* przybliża do

jakiegoś praktycznego zdefiniowania tego pojęcia. O próbie można powiedzieć jako o reprezentatywnej, jeżeli empiryczne rozkłady zmiennych (lub wartości estymatorów) odpowiadają – z określonym przybliżeniem – rzeczywistym rozkładom (lub wartościom parametrów) w całej populacji. Ten sposób ujmowania reprezentatywności jest zbieżny z propozycją Lissowskiego i in. (2008: 511). Wreszcie w trzecim znaczeniu o próbie można powiedzieć, że jest reprezentatywna, gdy ustalone na jej podstawie zależności pomiędzy zmiennymi odpowiadają rzeczywistym zależnościom występującym w populacji.

Doskonałym przykładem obrazującym wieloznaczność pojęcia *reprezentatywności* jest seria artykułów autorstwa Williama Kruskala oraz Fredericka Mostellera zamieszczonych w latach 1979–1980 w czterech numerach renomowanego czasopisma „International Statistical Review”. Poświęcone zostały one analizie kontekstów, w jakich pojęcia *próbkiwanie reprezentatywne* oraz *próba reprezentatywna* pojawiają się w literaturze popularnonaukowej (por. Kruskal i in. 1979a: 13–24), naukowej niestatystycznej (por. Kruskal i in. 1979b: 111–127) oraz statystycznej (por. Kruskal i in. 1979c: 245–265), jak i też rysowi historycznemu obu pojęć (por. Kruskal i in. 1980: 169–195). Przeprowadzona w tych pracach rekonstrukcja sposobów rozumienia pojęcia „próby reprezentatywnej” umożliwia zidentyfikowanie dziewięciu najbardziej charakterystycznych jego interpretacji. Pięć z tych znaczeń, takich jak: (1) brak selektywności doboru jednostek (oryg. *absence of selective forces*), (2) miniatura populacji (oryg. *miniature of the population*), (3) dobór typowych przypadków (oryg. *typical or ideal cases*), (4) metoda doboru próby, posiadająca określone właściwości (oryg. *representative sampling as a specific sampling method*), i (5) metoda doboru umożliwiająca dobrą/dokładną estymację parametrów populacyjnych (oryg. *representative sampling as permitting good estimation*), zbliżone są do znaczeń, jakie obecnie nadaje się reprezentatywności.

Interesującą próbą (re)definicji pojęcia reprezentatywności (ograniczoną jednak do zjawiska niepełnej realizacji próby sondażowej) są też prace teoretyczne i empiryczne nad tak zwanym wskaźnikiem reprezentatywności (oryg. *Representativity Indicator* lub *R-Indicator*), prowadzone obecnie w ramach programu badawczego *Representativity Indicators for Survey Quality*. Autorzy tej dość oryginalnej koncepcji wiążą pojęcie reprezentatywności z wzorcem losowych braków danych oraz z prawdopodobieństwem uzyskania (udzielenia) odpowiedzi (*response probability*) (por. Schouten i in. 2009: 101–113; Schouten i in. 2011: 1–24; Schouten i in. 2012: 382–399; Luiten i in. 2013: 165–189). W mocnej wersji definicji reprezentatywności przyjmuje się, iż zbiór danych jest ściśle reprezentatywny, jeżeli prawdopodobieństwa udzielenia odpowiedzi pozostają jednakowe w obrębie wszystkich jednostek próby badawczej. W słabszej wersji zakłada się, iż próba jest reprezentatywna względem pewnej zmiennej (kategorialnej/skokowej), jeśli tylko przeciętne jednostkowe prawdopodobieństwa udzia-

łu w badaniu pozostają równe w ramach każdej z klas wartości takiej zmiennej. Innymi słowy, mocna wersja zakłada, że braki danych mają charakter całkowicie losowy w odniesieniu do wszystkich zmiennych, w słabej wersji reprezentatywności braki mogą być losowe dla pewnych zmiennych, a dla innych już nie.

Na potrzeby analiz prowadzonych w tej pracy przyjmę, iż reprezentatywność nie jest dychotomiczną cechą prób badawczych. Za niewłaściwe należy tym samym uznać mówienie, jakoby próba badawcza miała być reprezentatywna albo też niereprezentatywna. Po pierwsze, poziom reprezentatywności jest kwestią stopnia dokładności, z jaką próba badawcza pozwala szacować wartości parametrów. Po drugie, próba może być bardziej reprezentatywna z uwagi na pomiar pewnych zmiennych, a innych już nie. Stąd też Michael E. Davern (2008: 720–722) – autor hasła *próba reprezentatywna* zamieszczonego w *Encyclopedia of Survey Research Methods*, opracowanej pod redakcją Paula J. Lavrakasa (2008) – dowodzi, że jedną z czynności badawczych koniecznych do wykonania w trakcie realizacji badań sondażowych jest oszacowanie stopnia reprezentatywności próby. M.E. Davern daje też „praktyczne” rady, w jaki sposób osiągnąć odpowiedni poziom reprezentatywności. W jego opinii może być on zapewniony dzięki: (a) kompletnej liście danych, zawierającej informacje o wszystkich jednostkach w populacji, czyli możliwości wykorzystania takiego operatu losowania, który zapewnia każdej jednostce niezerowe (choć niekoniecznie równe) prawdopodobieństwo wyboru do próby, (b) zastosowaniu zrandomizowanego schematu doboru jednostek do próby badawczej, jak również (c) zgromadzeniu danych dla każdej bez wyjątku jednostki wylosowanej do próby. Niestety, w zdecydowanej większości sondaży udaje się jedynie spełnić (często znacznym nakładem działań) warunek losowego doboru jednostek do prób badawczych. Możliwość spełnienia dwóch pozostałych wymogów, (a) i (b), pozostaje niezwykle ograniczona z jednej strony przez błąd pokrycia populacji operatem losowania (*coverage error*), a z drugiej – przez błąd braku odpowiedzi (*nonresponse error*). Wynika z tego, że poziom reprezentatywności próby sondażowej obniżają pewne specyficzne typy błędów, a prowadzone w tym zakresie analizy skoncentrowane są głównie wokół takich kwestii jak: schematy doboru próby, pokrycie populacji operatem losowania, niedostępność jednostek (*unit nonresponse*) oraz braki w odpowiedziach na pewne pytania kwestionariuszowe (*item nonresponse*).

* * *

O reprezentatywności sondażowych prób badawczych powiedziano w literaturze już wiele. Nasuwa się zatem zupełnie naturalne, a przy tym kłopotliwe pytanie, czy w metodologii badań reprezentatywnych jest jeszcze miejsce na coś nowego lub, przynajmniej, czy da się doprecyzować coś, co nie zostało jeszcze do końca powiedziane.

Warto od razu zastrzec, że autor nie aspiruje do przedstawienia nowej metodologii badań reprezentatywnych. Główna uwaga skupiać się będzie przede wszystkim na styku teorii oraz empirii, a dokładniej na analizie metodologicznych konsekwencji wynikających z podejmowania pewnych działań praktycznych. Praca ta ma dostarczyć także narzędzi do oceny poziomu reprezentatywności próby. Takie są dwa pierwsze z jej podstawowych celów. Szczęólnego znaczenia nabierze krytyczna analiza pewnych procedur badawczych oraz postbadawczych, których wykorzystywanie uważano dotąd za oczywiste. Wykazane zostanie, że wiedza o mechanizmach stojących za reprezentatywnością prób sondażowych nie ma prostego przełożenia na praktykę lub, inaczej, że rzeczywistość badawcza pozostaje dużo bardziej złożona, niż przewiduje to teoria próbkowania reprezentatywnego. Wypełnienie sformułowanego w ten sposób zadania wymagać będzie – rzecz jasna – pokazania, jaki jest stan wiedzy w tym zakresie, a także – z czego wynikają oraz jakie są konsekwencje komplikacji związanych z przeniesieniem tej wiedzy do świata praktyki badawczej. Jest to tym samym trzeci cel tej pracy. Zresztą to właśnie napięcia pomiędzy teorią i empirią pozostają obecnie obszarem intensywnych dociekań wielu badaczy.

Skoro powiedziane zostało już, jakie są cele tej książki, można wskazać, czego będzie ona dotyczyć. Przedmiotem tej pracy jest metoda reprezentatywna, czyli metoda częściowego badania zbiorowości generalnej, oparta na pomiarze jednostek dobranych – z populacji do próby – w sposób losowy. Ponieważ pojęcie metody reprezentatywnej, podobnie jak i samej reprezentatywności, jest niezwykle szerokie, konieczne wydaje się dalsze doprecyzowanie zakresu prowadzonych tutaj analiz.

W pierwszej kolejności trzeba zatem wskazać, że studia nad reprezentatywnością prób badawczych ograniczone zostaną do badań o charakterze surveyowym, te zaś do tych technik sondażowych, w których pozyskiwanie danych odbywa się w drodze interwencji, czyli poprzez prowadzenie osobistych – tradycyjnych lub wspomaganych komputerowo – standaryzowanych wywiadów kwestionariuszowych. A zatem całkowicie poza polem zainteresowania pozostaną wszystkie techniki ankietowe, a także – w zasadzie – te spośród technik wywiadów (np. CATI), w których, co do istoty, nie dochodzi do bezpośredniego kontaktu badacza (lub jego przedstawiciela, tj. ankietera) z osobą potencjalnego respondenta. Za podjęciem takiej decyzji przemawia fakt, iż techniki ankietowe oraz techniki wywiadów telefonicznych (w zestawieniu z technikami wywiadów prowadzonych bezpośrednio) mają na tyle odmienną specyfikę oraz swoiste problemy natury praktycznej i metodologicznej, że stanowią – same w sobie – przedmiot całkowicie odrębnych analiz metodologicznych.

Prowadzone w tej książce analizy ograniczone zostaną także do badań sondażowych o charakterze naukowym. Nie oznacza to bynajmniej, że w jakimś

stopniu praca ta próbuje deprecjonować surveye komercyjne i przeciwstawia je badaniom akademickim. Takie wartościowanie byłoby nie tylko krzywdzące (i to zarówno dla praktyków, jak i naukowców), ale przede wszystkim okazałoby się błędne. Nie jest przecież niczym nadzwyczajnym korzystanie – w badaniach naukowych – z doświadczeń badań marketingowych; zresztą transfer doświadczeń oraz wiedzy przebiega też w odwrotnym kierunku. Chodzi przede wszystkim o to, że badania naukowe mają odmienne cele, różne są też kryteria stosowane do oceny sondażu. O jakości badań naukowych decyduje bowiem nie tylko jego ostateczny rezultat oraz stojąca za nimi wartość użytkowa, ale przede wszystkim proces badawczy oraz prawidłowość jego przebiegu. W pracy tej na drugi plan schodzą również kwestie *kosztochłonności* badań. Ten celowy zabieg autora ma uwypuklić problematykę *jakości* próby reprezentatywnej. Nie zmienia to faktu, że przebieg procesu badawczego oraz podejmowane działania terenowe pozostają zawsze wynikiem konsensusu pomiędzy możliwą do osiągnięcia jakością badania oraz wielkością budżetu.

Trzecie ograniczenie dotyczy typu analizowanej próby badawczej. Przedmiotem rozważań uczynione zostaną wyłącznie tzw. próby realizowane do wyczerpania (por. Sawiński 2005: 84–85). Nie będzie tutaj mowy o próbach rezerwowych, w tym o próbach dopuszczających zamianę jednostek niedostępnych (*non-respondents*) na inne osoby dobierane celowo lub kwotowo. W badaniach (nie tylko) akademickich takie postępowanie nie ma żadnego merytorycznego uzasadnienia (por. Jabkowski 2007). Oczywiście praktyka komercyjnych instytucji badawczych jest często odmienna, nie zmienia to faktu, że działania polegające na doborze respondentów „zastępczych” w żaden sposób nie poprawiają jakości wnioskowania indukcyjnego. Należy to wyraźnie podkreślić. Odbiorcami tej książki będą bowiem nie tylko studenci (w jej literaturowej części) oraz metodologowie badań reprezentatywnych, ale też przedstawiciele instytucji badawczych. Ci ostatni mogliby odnieść wrażenie istnienia poważnych luk w tej książce. Co więcej, praca ta dotyczy wyłącznie takich schematów doboru prób badawczych, w których jednostki populacji (osoby) dobierane są w oparciu o procedury losowe lub quasi-losowe. A zatem poza obszarem zainteresowania pozostają schematy doboru celowego, kwotowego i systematycznego, w tym procedury ustalonej ścieżki (tzw. *random route*), a zwłaszcza związana z tą metodą praktyka polegająca na pozyskiwaniu respondentów charakteryzujących się określonymi cechami demograficznymi (czyli działania zmierzające do wypełniania, w próbie zrealizowanej, założonych *a priori* rozkładów pewnych populacyjnych cech jednostek). Procedury *random route* są co prawda uzasadnione oraz stosowane w doborze budynków mieszkalnych (z wylosowanych punktów adresowych) lub gospodarstw domowych (z wylosowanych budynków) – i w takim kontekście będą w pracy przywoływane – mają jednak wąt-

pliwą wartość (poza ułatwieniem terenowej realizacji próby) w losowym i reprezentatywnym doborze osób do prób badawczych.

Czwarte ograniczenie ma charakter praktyczny i związane jest z prowadzonymi w tej pracy studiami empirycznymi. Bazą źródłową większości analiz uczynione będzie repozytorium Europejskiego Sondażu Społecznego. Dla każdego metodologa badań sondażowych projekt ten jest niezwykle inspirujący i wartościowy. Istotne jest przede wszystkim to, że poza zebraniem kluczowych dla Europy danych społecznych, w programie ESS-u realizuje się również ważne cele metodologiczne. Projekt ten pozostaje, bez wątpienia, przedsięwzięciem o niezwykle wysokiej „kulturze” metodologicznej, co nie oznacza, że osobista fascynacja autora Europejskim Sondażem Społecznym uniemożliwiać będzie krytyczne spojrzenie na jego dokonania.

* * *

Książka składa się z pięciu rozdziałów przyporządkowanych do dwóch umownych części.

Część pierwsza – obejmująca rozdział pierwszy oraz drugi – wprowadza paradygmat całkowitego błędu pomiaru badań sondażowych (*Total Survey Error*) oraz szczegółowo charakteryzuje źródła błędów konstytuujących błąd całkowity. Oba rozdziały mają dla tej pracy znaczenie fundamentalne, wyznaczają bowiem zasięg prowadzonych studiów teoretycznych oraz empirycznych.

Rozdział pierwszy otwiera charakterystyka paradygmatu całkowitego błędu pomiaru badań sondażowych oraz dyskusja nad kontrowersjami związanymi z określaniem wielkości takiego błędu jako różnicy pomiędzy wartością estymatora jakiegoś konkretnego parametru uzyskaną w badaniu oraz jego „prawdziwą” wartością w całej populacji. Przeprowadzone studia literaturowe doprowadzą do wyróżnienia „statystycznego” oraz „psychometrycznego” podejścia do oceny jakości pomiaru, czego konsekwencją będzie poszukiwanie zewnętrznych oraz wewnętrznych standardów oceny sondaży. Kolejna część rozdziału pierwszego poświęcona będzie z kolei identyfikacji głównych źródeł błędów badań reprezentatywnych. Wprowadzone zostanie również rozróżnienie na losowy oraz systematyczny komponent błędu całkowitego. Wprawdzie studia literaturowe będą miały w dużej mierze charakter sprawozdawczy, jednak pozwolą wyróżnić typowy „zestaw” błędów identyfikowanych przez zdecydowaną większość metodologów, którzy odwołują się do paradygmatu całkowitego błędu pomiaru. W czwartej części rozdziału pierwszego przedstawiona zostanie propozycja klasyfikacji źródeł błędów, wprowadzająca podział na błędy obniżające poziom reprezentatywności próby, a także błędy oddziałujące na jakość pomiaru oraz błędy przetwarzania danych wynikowych. Ostatnia

część rozdziału pierwszego poświęcona będzie z kolei miernikowi liczbowemu całkowitego błędu pomiaru badań sondażowych. Zaproponowana zostanie modyfikacja postaci klasycznego estymatora błędu całkowitego, polegająca na odmiennym sposobie definiowania losowego komponentu tego błędu, w którym wielkość wariancji estymatorów pewnych parametrów (w danej próbie) odniesiona będzie do teoretycznej wariancji estymatorów tych parametrów w prostej próbie losowej. Rozdział podsumują uwagi końcowe poświęcone ograniczeniom oraz korzyściom płynącym z analizy jakości danych sondażowych w perspektywie paradygmatu błędu całkowitego.

Rozdział drugi uszczegóławia problematykę błędów popełnianych w badaniach sondażowych. Stanowi tym samym uzupełnienie kwestii poruszanych w rozdziale pierwszym. Struktura rozdziału odpowiada wprowadzonej klasyfikacji źródeł błędów. A zatem, w części pierwszej zdefiniowane zostaną błędy oddziałujące na poziom reprezentatywności próby, w części drugiej – błędy związane z pomiarem, a w części trzeciej – błędy postbadawczego przetwarzania zbiorów danych wynikowych. Wprawdzie druga oraz trzecia część tego rozdziału wykraczać będzie w znacznej mierze poza tematykę tej pracy, to jednak zdefiniuje ona te wszystkie źródła błędów, na które zwrócona zostanie uwaga w rozdziale pierwszym, w ramach charakterystyki paradygmatu całkowitego błędu pomiaru badań sondażowych. Głównym celem tego rozdziału będzie jednak zebranie oraz usystematyzowanie literatury przedmiotu, a także omówienie najważniejszych dylematów metodologicznych oraz praktycznych związanych z oceną jakości pomiaru w perspektywie całkowitego błędu pomiaru badań sondażowych.

W drugiej części książki – obejmującej rozdział trzeci, czwarty oraz piąty – rozpatrywane będą już szczegółowe problemy związane z oceną poziomu reprezentatywności sondażowych prób badawczych. Wprawdzie układ tych rozdziałów odpowiadać będzie kolejnym działaniom badawczym mającym na celu zdefiniowanie badanej populacji, wybór operatu doboru próby, ustalenie schematu losowania jednostek, terenową realizację próby oraz postrealizacyjne ważenie danych, to jednak zakres analizowanych problemów nie będzie przebiegać wzdłuż, ale w poprzek owych etapów postępowania badawczego. Analizy uwzględniać będą bowiem wzajemne oddziaływanie poszczególnych działań badawczych oraz postbadawczych na poziom reprezentatywności próby. Taki układ analiz narzucać będzie – przyjęty w pierwszej części książki – paradygmat całkowitego błędu pomiaru. Jego niezwykłą zaletą jest bowiem ukazanie konieczności spojrzenia na proces badawczy jak na układ naczyń połączonych. Stwierdzenie tego faktu wydaje się być może banalne, wystarczy jednak przeprowadzić pobieżną kwerendę literaturową, by ukazać, w jak wielu przypadkach uwaga metodologów koncentruje się na kwestiach niezwykle szczegółowych, skupionych na jednym problemie, a jak niewielką uwagę poświęca się

szerszemu kontekstowi prowadzonych studiów i analiz. Bodaj najbardziej jaskrawym przykładem takiego „aptekarskiego” podejścia do jakości sondaży są niektóre prace dedykowane fenomenowi niedostępności jednostek. Ponieważ już dawno stwierdzono, że osoby niedostępne różnią się (mogą się różnić) od osób przebadanych, to wobec faktu zmniejszających się – z roku na rok – odsetków realizacji próby, metodologowie badań sondażowych koncentrują się przede wszystkim na tym, jakie szczegółowe działania należy podjąć, aby zmaksymalizować wskaźniki realizacji próby i ograniczyć tym samym maksymalną wielkość błędu związanego z niepełną jej realizacją. Chociaż zagadnienia te są ważne dla osiągnięcia odpowiedniej/zadowalającej jakości badania, to jednak w wielu takich opracowaniach brakuje ogólnej refleksji nad tym, czy wskaźnik realizacji próby ma w ogóle jakieś znaczące przełożenie na wielkość błędów braków danych, lub też, czy procedury na rzecz maksymalizacji wskaźnika realizacji próby nie przekładają się – wbrew oczekiwaniom – na przyrost wielkości błędów badań sondażowych. Ten prosty przykład pokazuje, że podstawową zaletą odwołania się w tej książce do paradygmatu błędu całkowitego będzie wymuszenie refleksji nad tym, czy działania zmierzające do ograniczenia pewnych specyficznych źródeł błędów (na jakie zawsze napotyka się w trakcie doboru, terenowej realizacji oraz postbadawczej „obróbki” wyników pomiaru próby reprezentatywnej) nie mają czasami negatywnego przełożenia na inne komponenty procesu badawczego. W zasadzie, poza tę prostą ideę autor tej książki nie będzie wykraczał.

Rozdział trzeci poświęcony będzie operatorom doboru sondażowych prób badawczych. Poprzez odwołanie do koncepcji operatu „idealnego”, a także dzięki charakterystyce relacji zachodzących pomiędzy populacją docelową (*target population*) oraz populacją pokrytą operatem losowania (*frame population*), wyprowadzone zostaną cztery główne klasy błędów mających swoje źródło w ułomnościach rejestrów wykorzystywanych do losowania prób reprezentatywnych. Omówione będą procedury służące poprawie jakości operatów losowania próby. Uwaga skupiać się będzie przy tym zarówno na charakterystyce założeń teoretycznych oraz metodologicznych stojących u podstaw owych procedur, jak również na weryfikacji ich efektywności. Studia literaturowe – odwołujące się do analiz empirycznych – uwidocznia przy tym, że korzyści wynikające z redukcji systematycznego błędu niepełnego pokrycia niwelowane są zazwyczaj przez błędy pomiarowe.

O ile zadaniem pierwszej części rozdziału trzeciego będzie zebranie oraz uporządkowanie literatury poświęconej błędom operatów doboru prób badawczych oraz procedurom służącym ograniczaniu ich wielkości, o tyle w części drugiej zaprezentowane zostaną wyniki autorskich analiz dedykowanych empirycznej egzemplifikacji wybranych problemów praktycznych. Bazą analityczną uczynione zostaną repozytoria Europejskiego Sondażu Społecznego (ESS). Ze-

stawienie krajowych populacji docelowych oraz operatów wykorzystywanych do losowania prób badawczych uwidoczni skalę problemów, na jakie narażony jest dobór prób sondażowych w sytuacji niedostępności (lub niedostatecznej jakości) operatów imiennych. Zaprezentowane analizy pozwolą przypisać wszystkie kraje uczestniczące w ESS do pięciu kategorii państw wyróżnionych poprzez skrzyżowanie poziomu agregacji danych w operatach doboru próby (operaty imienne lub zespołowe) oraz typu wylosowanej próby badawczej (imienna, gospodarstw domowych oraz przestrzenna/budynków mieszkalnych). Podjęta zostanie problematyka wewnątrzzespołowej selekcji jednostek indywidualnych z operatów zespołowych, a także zagadnienia niepełnego wewnątrzzespołowego pokrycia populacji. W rozdziale prowadzone będą również rozważania nad możliwością wykorzystania polskich rejestrów administracji publicznej (PESEL oraz TERYT) w losowaniu prób reprezentatywnych.

Rozdział czwarty podejmuje problematykę schematów doboru sondażowych prób badawczych. Punktem odniesienia pozostanie, tym razem, schemat losowania próby w sposób prosty, wraz ze swoimi charakterystykami definicyjnymi, tj. losowaniem nieograniczonym z całej populacji, losowaniem indywidualnym, losowaniem z równymi prawdopodobieństwami selekcji oraz losowaniem jednostopniowym. O ile wprowadzone w rozdziale trzecim rozróżnienie na próby imienne oraz adresowe związane będzie przede wszystkim z uchyleniem warunku jednostopniowości doboru próby, o tyle w rozdziale czwartym uwaga skoncentruje się na trzech pierwszych charakterystykach próby prostej. Przedstawione zostaną zatem schematy losowania stratyfikacyjnego, zespołowego oraz doboru próby ze zróżnicowanymi prawdopodobieństwami selekcji jednostek. W odniesieniu do każdego z tych schematów przeanalizowane oraz opisane zostaną czynniki warunkujące ich mniejszą (lub większą) efektywność (w porównaniu do efektywności schematu losowania prostego), zdefiniowane będą mierniki służące szacowaniu efektywności określonych schematów losowania, a także podjęte zostaną zagadnienia o charakterze praktycznym. Druga część rozdziału czwartego poświęcona będzie z kolei komplikacjom na jakie napotyka próba przeprowadzenia empirycznej oceny efektywności przyjętego schematu doboru próby. Punktem wyjścia będzie charakterystyka kryteriów warunkujących możliwość zastosowania określonych estymatorów efektywności losowania próby. Głównym celem będą natomiast studia nad konsekwencjami wynikającymi z analizy schematu losowania opartej na uproszczonych miernikach oceny jego efektywności.

W ostatnim rozdziale omówione zostaną wybrane problemy niepełnej realizacji sondażowej próby badawczej. Oczywiście zakres zagadnień, jakie przy tej okazji można byłoby poruszyć, jest niezwykle szeroki. Celem rozdziału nie będzie jednak mówienie o wszystkim, ale przedstawienie spójnej metodologii po-

zwalającej na ocenę reprezentatywności sondażowej próby badawczej w świetle jej niepełnej terenowej realizacji.

Rozdział piąty podzielony zostanie na trzy części. W pierwszej rozważone będą kwestie podstawowe, związane z postrealizacyjną klasyfikacją jednostek wylosowanych do sondażowej próby badawczej. Podążając za postulatem konieczności wypracowania jednolitych standardów obliczania wartości wskaźników realizacji próby, przyjęty zostanie podział osób wylosowanych do badania na zbiór: (1) respondentów, (2) jednostek niedostępnych (w tym na osoby niedostępne z powodu braku kontaktu, odmowę lub inny powód niezrealizowania wywiadu), (3) jednostek o nieustalonym statusie przynależności do populacji docelowej, a także (4) jednostek nienależących do populacji. Studia literaturowe oraz autorskie analizy empiryczne oparte na wynikach Europejskiego Sondażu Społecznego pokażą, że podział wprowadzony w warstwie jednostek niedostępnych jest uzasadniony merytorycznie i wynika z tego, że mechanizmy kształtujące gotowość jednostek do udziału w badaniu mają odmienną naturę od mechanizmów warunkujących możliwość dotarcia do wylosowanych osób.

W drugiej części rozdziału piątego scharakteryzowane zostaną schematy terenowej realizacji prób adresowych oraz imiennych. Problematyka ekwiwalentności prób dobieranych z operatów jednostkowych oraz zespołowych podjęta będzie także w rozdziale trzecim, o ile jednak uwaga skupi się wówczas na przełożeniu – charakterystycznego dla prób zespołowych – procesu wewnątrz-zespołowej selekcji jednostek na błędy niepełnego (lub nadmiarowego) pokrycia jednostek populacji docelowej, to celem analiz zaprezentowanych w rozdziale piątym będzie znalezienie odpowiedzi na pytanie, czy wykorzystanie odmiennych typów operatów przekłada się w jakiś znaczący sposób na wskaźniki realizacji próby oraz postbadawczą strukturę zbioru respondentów oraz osób niedostępnych.

Ostatnia część rozdziału piątego poświęcona będzie ocenie reprezentatywności sondażowej próby badawczej w świetle jej niepełnej realizacji. W pierwszej kolejności zostaną scharakteryzowane założenia dwóch paradygmatów – deterministycznego oraz probabilistycznego – w ramach których rozważyć można błędy wynikające z niedostępności jednostek wylosowanych do badania. W tej części rozdziału opisana zostanie idea tak zwanego wskaźnika reprezentatywności zbioru odpowiedzi oraz możliwość wykorzystania tego miernika w ocenie jakości terenowej realizacji sondażowej próby badawczej. Studia literaturowe oraz analizy empiryczne uwidoczną, że jednym z największych wyzwań metodologicznych i praktycznych związanych z oceną reprezentatywności próby w duchu założeń paradygmatu probabilistycznego staje się identyfikacja mechanizmu kształtującego charakter niedostępności jednostek. Omó-

wione zostaną także procedury ważenia danych oparte na oszacowaniach jednostkowych skłonności do udziału w badaniu. Studia o charakterze teoretycznym zobrazowane zostaną autorskimi analizami empirycznymi.

* * *

Rozważania zawarte w tej książce mają przede wszystkim wymiar użytkowy. Głównym zadaniem metodologii każdej nauki jest dostarczenie instrumentarium do – uprawomocnionego w danej dyscyplinie – badania rzeczywistości empirycznej. W pierwszej kolejności praca ta ma więc zachęcić do krytycznego spojrzenia na wszystkie działania badawcze oraz postbadawcze, które są podejmowane w trakcie realizacji badań reprezentatywnych. Zadaniem tej książki jest także analiza metodologiczna ukierunkowana na identyfikację czynników oddziałujących na reprezentatywność próby. Po trzecie wreszcie – można by przy tej okazji wypowiedzieć niemal sakramentalne *last but not least* – praca ta ma dostarczyć narzędzi empirycznej weryfikacji poziomu reprezentatywności sondażowej próby badawczej. To, w jakim stopniu cele te udało się osiągnąć, a także, na ile praca ta redukuje wspomniane wcześniej napięcie pomiędzy teorią oraz empirią, trzeba – z pokorą – pozostawić ocenie Czytelnika.